

Ивета РАШЕВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, България)

МОТИВЪТ ЗА ЧОВЕКОЯДСТВОТО В НЯКОИ БАЛКАНСКИ СРЕДНОВЕКОВНИ ТЕКСТОВЕ – РЕЛИГИОЗНИ И КУЛТУРНИ АСПЕКТИ

THE MOTIF OF ANDROPHAGY IN SOME MEDIEVAL BALKAN TEXTS – RELIGIOUS AND CULTURAL ASPECTS

In the 11th c., in the time when the kings Samuel, Gavril Radomir and Ivan Vladislav of Bulgaria waged heavy battles and tried to save the Bulgarian State, and when after 1018 the Byzantine rule began, a translation of an apocrypha appeared in Bulgaria, which treated the subject of androphagy. The man-eaters (androphagi) are sui generis messengers of the chthonic powers. They are a threat to the others. That is why they can be easily related to the Jews and, at a later stage, to pagans as a whole. This fact is not a sign for a reversion to paganism, but is proof for the aspiration of the men of letters of that time (albeit authors of apocryphal literature) to straighten the chaos, restore the order and one more time emphasises that with God's help salvation can always be achieved (even if Byzantine conquest is interpreted as punishment for sinfulness).

Keywords: androphagy, paganism, apocryphal literature, God's help salvation.

Понятието антропофагия (андрофагия) произхожда от старогръцки език: *άνθρωπος* ‘човек’ и *φαγεῖν* ‘поглъщам’. В българския език за това явление се използват описателните лексеми *людоедство* и *човекоядство*. Елементи на андрофагия присъстват в митовите и фолклора на много европейски народи (достатъчно е да си припомним как в старогръцките митове за сътворението Кронос изяжда децата си). Естествено, връзката между митове, фолклор, апокрифи и авторски произведения е неоспорима.

Целта на настоящото проучване е да докаже (след сравнителен анализ), че мотивът за андрофагията в някои средновековни авторски балкански текстове има общ генезис и да направи съответните изводи как тези текстове идентифицират цивилизоваността чрез санкционирането на антропофагията като опасност или езичество. Тук ще направим предварителната уговорка, че изяждането на части от човешкото тяло с цел преминаване на сила от мъртъв към жив индивид няма да се приема като същинска андрофагия. Като същинска андрофагия няма да се приемат също така жертвоприношенията и свързаната с тях теофагия (изяждане на жертвеното животно), както и евхаристията.

Людоедството е забранено в Библията (Битие 9: 2-6) и евхаристията (светото причастие) и не трябва да се тълкува буквално: на Тайната вечеря Исус Христос дава на учениците си хляб и вино, като казва, че това са Неговото тяло и Неговата кръв, но това е символично „богоизяждане“.

От кои литературни източници води началото си мотивът за андрофагията на Балканския полуостров? Как и в какъв хронологичен ред те са преведени в България?

През VIII в. пр.Хр. древногръцкият поет Омир разказва в „Одисея“ за лестригоните, великани-човекоядци. След приключението си в земите на лотофагите, Одисей и другарите му попадат при Циклопите. Омир казва, че човекоядците живеят в Артакия. Той описва страната им като „равнинен остров, забулен от гъсти девствени гори, в които не са стъпвали хора“. Циклопът изяжда няколко от другарите на Одисей. След това Одисей го напива с вино, успява да го ослепи и всички се измъкват с хитрост от пещерата, леговище на Циклопа, завързани под овцете му, които отиват на паша. От кораба Одисей разкрива самоличността си пред Циклопа (до този момент се е самоназовавал Никой), а той му отговаря, че му е било пророкувано, че Одисей ще го ослепи (Омир 1995: 154–161).

През V в. пр. Хр. Херодот споменава андрофагите в своята *История*. В Книга четвърта, глави 18 и 106, откриваме разказа му за скитите, които живеят около река Пантикапес и тяхната земя свършва на единадесет дена път на север по реката Бористенес (така гърците наричат река Днепър), после следва пустиня, а след нея живеят антропофагите. След техните земи вече няма друго човешко племе. Те, антропофагите, са племето с най-диви обичаи. Не познават съд и закони. Номади са, носят дрехи като на скитите, но имат свой собствен особен език и ядят човешко месо (Херодот 1990: 14–93).

През III в. от н.е. човекоядците се споменават в *Псевдо-Калистеновата Александрия* (вероятно *Александрията* е написана през III в., но се приписва на Калистен, който е живял през IV в., и затова авторът се нарича Псевдо-Калистен). Александрията прониква в България с първия превод, направен през X в. Там, в глава 33, се уточнява, че след като тръгва от Александрия и се води по съзвездието Голямата мечка, Александър достига до западната част на пустинята. В гората Анафиев войните му убиват 332 великани, които се хранят само с ябълки. След това войската му стига в една равнинна област, където живеят диваци: по големина те приличат на гиганти, а в лицето – на диви свине, на входните им врати са завързани зверове, наподобяващи кучета с три очи, самите те лаят и изяждат жените, които им се предоставят с цел да бъдат съблазнени. Войската на Александър унищожава около 400 от тях и пресушава блатата им, за да ги изтреби (Александрия 1994: 21–27).

Описание на човекоядци срещаме и в творбата *Истинно наставление на свети Методий, епископ Патарски, за царете и за последните дни и*

години (известна в науката като *Откровение на Псевдо-Методий Патарски*), която датира от IV в., ако приемем тезата, че неин автор е епископ Методий от град Патра, живял през III–IV в.¹ *Откровението* представлява разказ за времето от Адам и Ева до Второто пришествие, разделен на седем хилядолетия. То започва с описание на „вдворяването“ на андрофагите от Александър Македонски в северните земи. А. Милтенова (Милтенова 1996: 17) обръща внимание на факта, че у Псевдо-Методий има осъвременяване на текста: това, което прави Александър, т.е. заграждането на Кавказкия проход Дервент с железни врата, е извършено през VI в. от персийския цар Хосрой I. Нека обърнем внимание и на факта, че Псевдо-Методий вече представя Александър като християнин, а той не е такъв: всеки, прочел Александрията, знае, че Александър Македонски се моли на бог Амон и се нарича негов наследник. Именно тази новонатоварена с християнска визия представа за андрофагията и наложителното ѝ елеминиране преминава в България и със сигурност е позната на книжовниците от Симеоновия кръг. За налагането ѝ допринася не само направеният през XI в. превод от старогръцки на старобългарски език на Откровението на Псевдо-Методий Патарски, но и преводът на апокрифа „Деяние на светите апостоли Андрей и Матей“.

Появата на преводите на тези два текста в България през XI в., когато българските царе Самуил, Гавраил-Радомир и Иван Владислав водят тежки битки и се опитват да запазят държавата ни и когато след 1018 г. започва византийското робство, не е знак за връщане към езичеството, както твърдят някои фолклористи (Йорданова 2001: 118–131). Не бихме могли да се съгласим с мнението, че през XI в. в България се извършва актуализация на шаманистични посветителни обреди и жертвоприношения. Тази идея носи различен вид менталност – жертвоприношенията и посветителните обреди не са същинска андрофагия! А за връщане към стари религиозни обреди е късно – минали са повече от два века от покръстването, в земите на българите тогава вече навлизат съвсем различни философски и религиозни (в повечето случаи еретически учения).

Вторият преводен текст – апокрифът „Деяние на светите апостоли Андрей и Матей“, най-вероятно датира от III–IV в. Предполага се, че в основата му е залегнал латинският ръкописен апокриф *Acta Andreae et Mathiae* от средата на II в.² В този апокриф се разказва как апостол Матей е отишъл в земята на човекоядците, в град, където местните жители не ядат хляб, а човешка плът и пият човешка кръв вместо вода. Интерес буди обяснението, че всеки, който попадне в града и следва да бъде изяден, първо е ослепяван, после е упояван с „измамно биле“, от което губи разсъдък си и заприличва на животно, след това е угояван с трева в тъмницата и едва тогава е изядан. Когато попада на свой ред в затвора, апостол Матей е ослепен, но не изгубва ума си. Той се моли горещо и Бог му възвръща зрението, след което му обещава, че ако потърпи 16 дни, ще спаси много души.

В единствената открита от мен научна българска статия (Йорданова 2001: 118–131), посветена на този апокриф, датираща от 2001 г., Албена Йорданова и Венета Савова твърдят, че зад героя на апокрифа не трябва да разпознаваме свети апостол евангелист Матей, а апостол Матия. Разглежданият апокриф ползва малко от житийните сведения за апостол Матия – само мотивите за затварянето му в тъмница и освобождаването му с помощта на апостол Андрей в Синоп. Повече е използваната информация от житието на апостол Матей, но пък географската карта на неговото пътешествие не съвпада напълно с описанието в апокрифа. Явно с течение на годините, поради сходния превод на имената, двамата апостоли Матей и Матия се бъркат, а делата им битуват в объркан хроноп. Ето защо ще приемем, че протагонистът може да бъде един от двамата и ще посочваме едното име в скоби.

Апостол Матей (Матия) получава по Божия воля помощник – апостол Андрей, който го спасява в уречения 16-ти ден от тъмницата. Двамата извършват чудо – възвръщат зрението на всички в тъмницата (имаме цифрово уточнение – общо 589 жертви на човекоядците: 240 мъже, 300 жени и 49 деца) и те веднага възвръщат здравия си разум. Мотивът за ослепяването тук е много важен контекстово – така се използва разбирането на християните за очите, чрез които най-бързо прониква светлината на божията благодат („Окоето е светило на тялото...” Матей 6: 22). За християните светлината е връзка с Бога, затова човекоядците ги ослепяват и дори ги упояват (явно с билки, съдържащи наркотикообразни вещества), защото те трябва да прекъснат връзката им с Бога, източникът на тяхната сила. После Бог изпраща наказание за людоедите, което наподобява библейския потоп – от устата на статуя избликва много вода, те започват да потъват и пред опасността да бъдат погълнати от нея, се разкайват. Апостол Андрей измолва от Бога спасението им. Всички людоедци са потопени до шията във вода – така метафорично те се пречистват от греха и се кръщават в новата християнска вяра.

Нека направим няколко извода от казаното дотук:

1. Къде всъщност живеят андрофагите? Според Омир – в Артакия (Кизик), малко под Босфора; според Херодот – по поречието на река Днепър, вливаща се в Черно море; според Псевдо-Калистен – след пустинята на юг от Египет, в посока Етиопия; според Псевдо-Методий Патарски – след прохода Дервент в Кавказ – над Каспийско море; според Апокрифа за апостолите Андрей и Матей (Матия) или в Етиопия, или в Херсон на Черно море, или в Синоп на Черно море. Очертават се три географски ареала – единият – около басейна на Черно море, другият – в Етиопия, а третият – над Каспийско и Черно море, в Кавказ и по река Днепър. Общото впечатление е, че до тях се стига трудно – през вода или пустиня, земите им са отдалечени от тези на останалите цивилизовани народи накрай света (в дивни места, в посока север или юг), а зад тях следват непроходими планини. Отделянето им от общността е етически

осмислено – антропофагите са нецивилизовани: те не трябва да „заразяват“ цивилизованите народи с дивите (различните) си нрави.

2. Каква е тяхната религиозна принадлежност? Те са митични същества, изповядващи полирелигия, особени народи, съставени от диваци-езичници, които по-късно се асоциират с евреите (жидовете). Ако изобщо успеят да се спасят и разберат, че не живеят правилно, стават християни, ако не подлежат на спасение, са отделяни от останалите християни, така че да не ги заплашват със „зараза“;

3. Какви са отличителните черти във външния им вид? Определено натоварени с негативна конотация: при Омир те са еднооки великани, в Александрията са също великани – космати и червенокожи. Следователно можем да предположим, че представата за циклопите от Омир е еволюирала в представа за великани в най-общия смисъл на думата. Белегът *слепота* е особено важен. Както бе коментирано по-горе, очите са проводник на светлината и връзка с божественото. Следователно, с тази конотация се подчертава прекъснатата връзка с божественото или праведното. Людоедите или са слепи, или са ослепявани насилствено. Нещо повече – в Апокрифа историята на Омир се разказва с обратен знак – не людоедите се наказват с ослепяване, а те самите ослепяват предварително бъдещите си жертви – в случая те държат да прекъснат връзката между тях и Бога. Особено интересни са сравненията, свързани с описанията на андрофагите. В Омировата Одисея и в Александрията те са сравнени с лъвове. В Александрията приличат и на свине, а на входовете на жилищата им има същества, подобни на кучета с три очи; Псевдо-Методий ги нарича направо „песоглавци“. Последните две сравнения не са случайни – те са натоварени с много важна семантика: с тях людоедите се определят като НЕЧИСТИ: В Библията (Евангелие на Марко 5: 11–16) Христос позволява на нечистите духове (бесовете) да влязат в свинете и свинете се издавят в езерото. Свинята е нечисто животно, в много религии дори храненето със свинско месо е табу. Ева Коцой (Косој 2009: 259–281) забелязва, че в румънския език думата куче (*caîne*) се пише и изговаря като Каин – следователно между двете има архетипна прилика. Людоедите (в някои варианти евреите) са последователи на библейския Каин – те, като него, като кучета, са прокудени и се скитат бездомни, извън общността, защото са грешници.

4. Във всички текстове, които са обект на наблюдение в настоящия труд, андрофагите ядат цялото човешко тяло. Андрофагията е същинска, а не частична. Тя е хиперболизирана при Псевдо-Методий Патарски: в неговия текст андрофагите се хранят и с телата на мъртъвци, и с човешки зародиши.

5. Във всички текстове водата играе важна роля. Тя е препятствие по пътя към земите на людоедите и ги отделя от общността (цивилизацията). Когато обаче служи за своеобразно връщане в общността – чрез кръщение в християнството (например в Апокрифа), водата има пречистваща сила и извира по Божия воля изпод земята.

6. Във всички текстове цивилизованите люде не приемат различността на андрофагите, дори я подчертават с измислена отрицателна конотация във външния им вид. Другостта или непознатото са плашещи и опасни, но „уеднаквяването“ е възможно с помощта на спасителното християнизирание.

Човекоядците са общество в обществото – „другост“, заплаха за останалите. Затова много лесно могат да се асоциират с езичниците и юдеите. Така се изгражда парадигмата *човекоядци – езичници – юдеи* (във фолклора и старата българска книжнина „другите“, различните, често са наричани юдеи, поганци, езичници и т.н.). В българския фолклор асоциацията *андрофаги-юдеи* е налична, макар и само в едноцифрено число приказки и песни. Там „жидовете“ се назовават „човекоядци“ и „глътници“, т.е., евреите заемат мястото на първоначалните (характерни за митологията и фолклора) човекоядни същества. Темата за жидовете (*жидове* е традиционното название на евреите/юдеите сред славяните, наименованието има старобългарска етимология, идваща от транскрипцията от латински на думата *judaeus*) присъства и в румънския фолклор, но води началото си от текстове на княжествата Влашко и Молдова. Според Ева Коцој (Косој 2009: 259–281) текстовете не са генерирани там, а имат византийско-славянски преводен характер. Евреите са фикция на другото, чуждото, непознатото, от което всички трябва да се страхуват. Според същата авторка сред румънските легенди се среща трансилванската за скитника евреин. Тя обяснява защо евреите са все още непознати в общността – те нямат постоянно пребиваване и са осъдени на изгнание, защото, когато Исус върви и носи сам кръста, сяда да си почине за кратко, а евреите го хулят и гонят и той ги проклина да се скитат до идването на Страшния съд. Прототип на скитника евреин е вероятно библейският герой Каин.

Интересна трактовка на мотив за андрофагията, обвързана с друга монорелигия – ислямът, срещаме и в един арабски литературен паметник от Х в., „Книга за чудесата на Индия“ на Бузург ибн Шахрияр. Тази книга представлява сборник с разкази. Появата ѝ е свързана със смяната на династията на Омаядите и възцаряването на династията на Абисидите. В Персийския залив има много пристанища и голяма част от населението им приема исляма през VIII–IX в., ето защо навсякъде в разказите на Бузург ибн Шахрияр се подчертават нравствените достойнства на новата религия. „Книга за чудесата на Индия“ е запазена само в един препис на арабски, датиращ от XIII в., който днес се намира в Истанбул. През 1878 г. ръкописът е преведен на френски език от Марсел Девик, а през 1886 г. е издаден от Ван дер Лит (*Livre des merveilles*). В началото на XX в. в Санкт-Петербург Р. Л. Ерлих превежда от арабски на руски език ръкописа, публикуван от Ван дер Лит. В България нейният труд е преведен от Седеф Димитров и издаден от издателство „Мириам“ през 2004 г.

Според Корана човекоядството е забранено, то е сравнено със злословието (Сура 49, аят 12). Логично, след като Коранът забранява консумацията

на свинско месо, мюсюлманите няма как да се хранят с хора, които преди това са поглъщали такова – т.е., с неправOVERни.

Бузург ибн Шахрияр разказва две истории, свързани със срещи с андрофаги. Първата е от името на моряка Исмаилуйя (Шахрияр 2004: 63–69). През 310 г. (922 г.) той тръгва със своя кораб от Оман за Канбалу (остров в Индийския океан, най-вероятно Занзибар). По пътя вятърът се засилва и захвърля кораба в Софала на зинджите людоеди. Туземците завеждат моряците при своя цар – *„юноша с твърде привлекателно лице за зендж и с прекрасно телосложение“*. Царят ги спасява от гибел и им разрешава да търгуват със стоките си няколко месеца. Когато моряците си тръгват, той се качва на кораба им, за да се сбогува с тях. Тогава те го отвличат и го продават като роб в Оман, заедно със седемте му слуги. Няколко години по-късно същият кораб, със същите моряци на борда, отново попада в Софала на зинджите – този път всички са сигурни, че ще бъдат изядени. Туземците ги водят при царя. Оказва се, че това е същият цар, когото са продали в робство. Той им разказва историята си – господарят му от Оман го е завел в Басра. Там е станал мюсюлманин и е изучил Корана. После е избягал и е ходил на поклонение в Мека, извършил е хадж и е поел към Египет. Оттам по река Нил е стигнал до Асун, граница между Египет и земята на чернокожите, върнал се е в родината си и отново се е възцарил. Укорява ги за делата им и им казва: *„Вървете си. Кажете на мюсюлманите да идват при нас като при братя, защото сега самите ние станаме мюсюлмани.“*

Втората е от името на Моряка Мухаммад (Шахрияр 2004: 161). В нея моряците, попаднали случайно в земите на антропофагите, са хранени със сусам, банани, масло и мед. След това са намазани с масло от главата до петите, оставени са да престоят два часа под слънчевите лъчи, а накрая – нарязани на парчета и изядени.

Изводите, които се налагат от двете истории в този арабски литературен паметник, не са далеко от гореизведените изводи относно християнските литературни паметници:

1. Тук също андрофагите живеят на труднодостъпни места – извън общността. Нещо повече – до тях достигат само заблудени заради буря кораби. Единственото уточнено място като географски ареал е на юг от Етиопия, в Индийския океан. Отново водата е тази, която ги отделя от общността.

2. Тук също андрофагите се хранят с цялото човешко тяло, независимо как приготвят месото за ядене и как го консумират – в суров или обработен топлинно вид.

3. Людоедите тук обаче нямат отрицателна физическа конотация – авторът дори подчертава, че макар и туземци, са с доста привлекателен външен вид за зинджи. Липсват сравнения със зверове.

4. И в двете истории андрофагите са езичници. В първата, благодарение на върналия се като мюсюлманин техен цар, те приемат исляма и от този

момент нататък не са опасност за общността – напротив, канят другите мюсюлмани да търгуват с тях „като братя” в бъдеще.

От анализа на всички литературни паметници дотук става ясно, че мотивът за андрофагията има еднаква идейна трактовка. Текстовете санкционират монорелигия – християнството или исляма. В тях човекоядството вече е символично – то е белег за изповядване на неправилна религия. Андрофагите изяждат врагове християни или мюсюлмани, но, ако приемат по-висшата съответна монорелигия, могат да се спасят. Някои от текстовете имат общи дохристиянски литературни корени, други възникват самостоятелно, но са актуални във вековете, в които се утвърждават християнството и ислямът. Гръцките и арабските литературни източници проникват в България, а оттам се разпространяват в Румъния, Сърбия и дори в Русия.

Логично стигаме до заключението, че в разгледаните текстове човекоядците трябва да се възприемат и иносказателно – те са непознати и нечисти народи или представители на „другостта” с религиозната си принадлежност. Преводите на някои от тези текстове в България през X–XII в. са доказателство за стремежа на тогавашните книжовници да „подредят” хаоса, да възвърнат реда и за пореден път да подчертаят, че с Божията помощ винаги може да се стигне до спасение.

БЕЛЕЖКИ

¹ По въпроса за датирането на този литературен паметник има няколко мнения – П. Александер го отнася към IV в., а М. Кривов – към VII в., други го отнасят дори към IX в.

² Вж. текста в изданието *Acta Andreae*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Омир 1995: Омир. Одисея. София.

Херодот 1990: Херодот. История. Част втора. Книга четвърта. София.

Шахрияр 2004: Шахрияр, Бозург ибн. Книга за чудесата на Индия. София.

Acta Andreae: Die lateinischen Bearbeitungen der Acta Andreae et Matthiae apud Anthropophagos. Giessen, 1930.

Livre des merveilles: Livre des merveilles de l’Inde. Par le capitaine Bozorg, fils de Chabriyar de Rambormoz. Texte arabe publié d’après le manuscrit de M. Schefer, collationné sur le manuscrit de Constantinople par P. A. Van der Lith. Traduction française par L. Marcel Devic, Leiden, 1883–1886.

Делева 1994: Делева, А. Животът на Александър Македонски. Александрия. София.

Йорданова 2001: Йорданова, А., Савова, В. Човекоядството в апокрифни и фолклорни текстове. – В: Култ и обредност. Годишник на Асоциация „Онгъл”. Т. 2. София.

Милтенова 1996: Милтенова, А., Тъпкова-Заимова, В. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София.

Косој 2009: Косој, Е. Negatywny obraz zydow w folklorze rumunskim i jego zwiazki z kanonicznymi oraz pseudokanonicznymi tekstami chrzescijanstwa (przyczynek do badan). – In: Biblia Slavorum APOCRYPHORUM. Novum Testamentum. Lodz.